YUNANİSTAN'IN ANADOLU İŞGALİ VE SONRASINDA ANGLİKAN KİLİSESİ İLE İSTANBUL RUM ORTODOKS PATRİKHANESİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER (1919-1923)

Ramazan Erhan GÜLLÜ*

Öz

Avrupa'daki reform hareketleri sonrası ortaya çıkan Anglikan Kilisesi'nin inanç olarak Ortodoks Kilisesi ile yakın olduğu görüşü uzun dönem her iki kilise mensuplarınca dile getirilmişti. Tarihî süreçte, benzer inanışlara sahip olan bu iki kilisenin birçok konuda ortak hareket edebileceklerine dair öneriler sürekli gündemde olmuş ancak bu hususta net ve somut adımlar atılamamıştı. Kiliseler arası birliktelik arayışı dinî gerekçelerle gündeme gelse de arka planda siyasi hedefler de bulunmaktaydı. İngiltere'nin artan siyasi ve ekonomik gücü çerçevesinde farklı bölgelerde otoritesini sürdürme çabalarında, Anglikan Kilisesi'nin Ortodoks Kilisesi ile olan bu yakınlığı kullanılmaya çalışılacaktı. İngiltere'den destek beklentisinde olan Ortodokslar da benzer yaklaşımlar sergileyeceklerdi. Ortodoks dünyası içinden bu konuda en net adım, mütareke döneminde patrik olan Meletios Metaksakis tarafından atılacaktı. Yunan ordusunun Anadolu'dan çekilmeye başladığı tarihlerde – 1922 yılı Temmuz ayında – kendisi ve Patrikhane Sinodu adına bir deklerasyon yayımlayarak Anglikan öğretilerinin doğruluğunu kabul ettiklerini ilân eden Meletios, İngiltere'nin desteğiyle Yunanlıların Anadolu'daki kazanımlarını korumayı hedefliyordu. Fakat süreç onun hedeflediğinin tersi şekilde ilerleyecekti.

Anahtar Kelimeler: Anglikan Kilisesi, İngiltere Kilisesi, Canterbury Başepiskoposluğu, Ortodoks Kilisesi, İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi, Patrik IV. Meletios

Abstract

Relations Between the Church of England and the Greek Orthodox Patriarchate of Istanbul During and After the Greek Occupation of Anatolia (1919-1923)

The view that the Anglican Church, which emerged after the reform movements in Europe, was close to the Orthodox Church as a belief, was expressed by both church members for a long time. During historical process, suggestions that these two churches with similar beliefs can act jointly in many subjects have always been on the agenda, but no clear and concrete steps have been taken on this subject. Although the search for unity between churches came through religious reasons, there were also political targets in the background. In an effort to maintain its authority in different regions within the framework of the increasing political and economic power of England, this closeness to the Orthodox Church of the Anglican Church will be used. The Orthodox, who were expecting support from the UK, would show similar approaches. From the Orthodox world, the clearest step in this regard was to be taken by Meletios Metaxakis, patriarch during the period of armistice. Meletios, who proclaimed the recognition of the Anglican orders by publishing a declaration in the name of Patriarchate Synod and himself in July 1922, when the Greek army began to withdraw from Anatolia, aimed to protect the gains of the Greeks in Anatolia with the support of Great Britain. But the process would develop in the opposite direction as he intended.

Key Words: Anglican Church, Church of England, Arcbishop of Canterbury, Orthodox Church, Orthodox Patriarchate of Istanbul, Patriarch Meletios IV.

* Yard. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi. r_erhangullu@yahoo.com.tr

Giriş

Avrupa'daki reform hareketlerine kadar Vatikan'a bağlı olan İngiliz Kilisesi, 16. yüzyılda Katolikliğe karşı faaliyetlerde bulunmuş ancak o dönemde ortaya çıkıp güçlenen Protestan hareketi içinde de tamamyla yer almayarak ayrı bir kilise merkezi haline gelmişti. Vatikan'dan kopan kilise "Anglikanizm" adıyla yeni bir öğreti benimsemiş ve Anglikan Kilisesi olarak adlandırılmıştı. Katoliklik ve Protestanlık arasında bir Hristiyan inancı/mezhebi olarak kabul edilen yeni kilisenin merkezi, Anglikanizm öncesi de İngiltere'nin dinî merkezi olan Canterbury şehri olmuştu. İngiltere'de ortaya çıkıp yine İngiltere'nin resmi kilisesi olsa da bu yeni Hristiyan inancı/mezhebi sadece İngiltere içinde kalmamış, zamanla dünyanın değişik yerlerine de yayılmıştı[1].

Canterbury'de bulunan Anglikan Kilisesi Başepiskoposluğu, kendileri tarafından "Canterbury Başepiskoposluğu" olarak adlandırılmakta ve tüm dünyaca da bu isimle tanınmaktadır. Canterbury Başepiskoposluğu dünyadaki tüm Anglikan kiliselerinin bağlı oldukları merkez olarak faaliyetlerini hâlen sürdürmektedir. Tarihî süreçte İngiltere'nin siyasi gücüyle birlikte kendisinin etkili olduğu alanda genişleyen Canterbury Başepiskoposluğu'nun dinî çalışmaları ile birlikte siyasi gelişmelere de müdahalelerde bulunması, diğer Hristiyan kiliseleri tarafından – özellikle Katolikler tarafından - sürekli eleştirilmiştir. Bununla birlikte Anglikan inanışının ortaya çıkmasından itibaren, Anglikanizm'in aslında Ortodoksluk mezhebine daha yakın olduğuna dair görüşler ortaya atılmıştı. Birçok Anglikan ve Ortodoks din adamı tarafından savunulan bu görüş çerçevesinde, her iki kilisenin değişik konularda ortak hareket edebilecekleri hatta birleşemeseler de birbirlerine ait inanç ve öğretilerin doğruluğunu tanımaları gerektiği iddia edilmişti. Dinî inanışlarındaki benzerliklerle birlikte İngiltere'nin siyasi ve ekonomik gücünün etkisiyle çoğu zaman siyasi hesapların da yönlendirdiği bu benzerlik vurguları ve ittifak talepleri sürekli gündemde olmuştu. Dolayısıyla Anglikan ve Ortodoks kiliseleri arasındaki ilişkiler ve iki kilisenin yakınlaşmasına dair çalışmalar yüzlerce yıllık bir geçmişe dayanmaktaydı[2].

Ortodoks kilisesinin önemli merkezlerinden olan İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi içinde de Anglikan-Ortodoks yakınlığı hususunda olumlu görüşlere sahip din adamları bulunmuştu. Temelde, iki kilisenin dinî ritüel ve inanışlarının birbirine çok yakın olduğu fikri bulunan birliktelik söylemleri her iki kesim için de politik hedefleri barındırıyordu. Aynı zamanda Anglikan Kilisesi, Osmanlı coğrafyasına da

[1] Mehmet Şahin, "Anglikanizm Öncesi İngiltere ve Anglikanizm'in Doğuşu", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 18, Konya 2004, s. 137-154.; Diarmaid MacCulloch, "The Birth of Anglicanism", **Ecclesiastical Law Journal**, vol.: VII/35, July 2004, s. 418-428.

[2] Ortodoks ve Anglikan kiliseleri arasında uzun dönemdir var olan münasebetler, iki kilisesinin dinî konularda yakınlıkları ve diğer kiliselerle ilişkileri hakkında bkz. James Oscar Bagdon, **A Brief Comparison of the Fundamental Doctrines of the Anglican and Greek Churches**, Swift and Co., Regent Press, London 1869,; Judith Pinnington, **Anglicans and Orthodox – Unity and Subversion 1559-1725**, Gracewing Pub., Hereford 2003,; John Albert Douglas, **The Relations of the Anglican Churches with the Eastern – Orthodox, Especially in regard to Anglican Orders**, Faith Press, London 1921,; Peter M. Doll (Editor), **Anglicanism and Orthodoxy 300 Years after the 'Greek College' in Oxford**, Oxford 2006, Peter Lang AG.; Steven Runciman, **The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence**, Cambridge 1968, s. 289-320.; Louis Bouyer, **Orthodox Spirituality and Protestan and Anglican Spirituality: A History of Christian Spirituality Series** vol.:III, London 1969, Burns and Qates Publishing.; Vassiliki El. Stathokosta, "Relations between the Orthodox and the Anglicans in the Twentieth Century: A Reason to Consider the Present and the Future of the Theological Dialogue", **Ecclesiology**, vol.: VIII, Leiden 2012, s. 350-374.

yabancı değildi. Kiliseye bağlı "Church Missionary Society" isimli cemiyet, Osmanlı ülkesinde yürütülen misyonerlik faaliyetleri içinde ciddi bir güce sahipti[3]. Ortodokslarla oluşacak yakınlık ve birliktelik İngiltere'nin bu dini faaliyetlerine katkı sağlayacağı gibi Ortodokslar üzerindeki siyasi etkisini de güçlendirecekti. Mondros Mütarekesi sonrası oluşan siyasi ve askeri ortam her iki tarafa da tüm bu hedeflerin hayata geçirilebileceği zamanın geldiğini düşündürmüştü. Birinci Dünya Savaşı sonrası imzalanan Mondros Mütarekesi ve ardından Yunan ordusunun Anadolu işgali döneminde ise patrikhane Osmanlı Devleti ve daha sonra da Milli Mücadele ve Ankara Hükümeti ile açıktan çatışma içine girmişti. Bu ortamda kendisine uluslararası alanda siyasi destek arayan patrikhane, İngiltere ile ilişkilerini sıkılaştırma çabalarını Anglikan-Ortodoks yakınlaşmasını kullanarak sürdürmeye çalışacaktı. Zira İtilaf Devletleri'nin işgaline uğrayan İstanbul'da esas güç mütareke dönemi boyunca İngiltere olacaktı. Mütarekenin ardından patrikhaneyi doğrudan kendisi yönlendirmeye başlayan Yunanistan Başbakanı Venizelos'un İngiliz yanlısı politik tutumu ve o dönemde iktidardan düşmüş olsa da yine Venizelos tarafından 1921 yılı sonlarında patrikliğe seçtirilecek olan Meletios Metaksakis'in de benzer görüşlere sahip olması Anglikan-Ortodoks yakınlığını takviye eden önemli gelişmelerdi. "IV. Meletios" adıyla patriklik makamına oturan Meletios Metaksakis, Anglikan-Ortodoks ilişkilerinde dönemin en önemli figürlerindendi[4]. Anglikan Kilisesi ile yakınlık konusunda dinî hayata girişinden itibaren faaliyetlerde bulunduğu bilinen Meletios, kimi zaman Avrupa'da yayın yapan Anglikan dergilerine yazılar yazarak kilise birlikteliğinin önemini vurgulamaktaydı. Patrik seçilmeden önce, Atina Metropoliti olarak görev yaptığı dönemde, kendisini destekleyen bazı din adamları ile birlikte 1918 yılında İngiltere'yi ziyaret etmiş ve kiliselerin birlikteliği konusundaki fikirlerini özellikle Anglikan temsilcilerle paylaşmıştı. Canterbury Başepiskoposu Randall Thomas Davidson[5]'la, Canterbury Başepiskoposluğu'nun Londra'daki makamı Lambeth Palace'da görüşmüş, iki grup arasındaki yakınlık bu temaslarla daha da artmıştı[6].

Patrikhanenin Anadolu'da Hristiyan Birliği Kurma Çabaları

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından İstanbul Rum Patrikhanesi açıktan Osmanlı Devleti ile çatışma sürecine girmişti. Yunanistan Başbakanı Venizelos'un doğrudan

[3] "Church Missionary Society" isimli Anglikan misyoner cemiyeti ve faaliyetleri hakkında bkz. Resul Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 25, Şanlıurfa, Ocak-Haziran 2011, s.163-176.; Arzu M. Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Kuruluşu, Yapısı ve Yayınları – I", **Dini Araştırmalar**, c.: XVI/ 43, Ankara, Temmuz-Aralık 2013, s. 11-46.; Arzu M. Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Üyeleri ve Gelir Kaynakları – II", **Dini Araştırmalar**,c.XVII/ 44, Ankara, Ocak-Haziran 2014, s. 13-42.; Arzu M. Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Hedefleri, Misyonerlik Tanımı ve Motivasyon Unsurları – III", **Dini Araştırmalar**,c.XVII/45, Ankara, Temmuz-Aralık 2014, s. 60-92.

[4] Meletios Metaksakis'in biyografisi için bkz. Vasil T. Istavridis, "Metaxakis, Meletios (1871-1935)", **Weltkirchen Lexikon: Handbuch der Ökumene**, Stuttgart 1960, s. 908.; Vasil T. Stavridis, "Two Ecumenical Patriarchs from America: Meletios IV Metaxakis (1921-1923) and Athenagoras I Spyrou (1948-1972)", **The Greek Orthodox Theological Review**, vol. 44, Nos.: 1-4, Brookline 1999, s. 56-62.

[5] Canterbury Başepiskoposu Randall Thomas Davidson (1848-1930), 1903-1928 yılları arasında, 25 yıl Canterbury Başepiskoposluğu görevini yürütmüştü. 1928'de istifa ederek görevinden ayrılmış, 1930'da da vefat etmişti. Davidson'ın biyografisi için bkz. George Kennedy Allen Bell, **Randall Davidson – Archbishop of Canterbury**, vol. I-II, Oxford University Press,London 1935

[6] George Kennedy Allen Bell, **Randall Davidson – Archbishop of Canterbury**, vol. II, London 1935, s. 941-942.; Bryn Geffert, "Anglican Orders and Orthodox Politics", **The Journal of Ecclesiastical History**, vol. LVII/2, April 2006, s. 270-300.; Bryn Geffert, **Eastern Orthodox and Anglicans: Diplomacy, Theology and the Politics of Interwar Ecumenism**, Notre Dame 2010, s. 86.

müdahaleleriyle kontrolü altında tuttuğu patrikhanede o sırada boş olan patriklik makamı için yapılması gereken seçim yaptırılmamış ve patrikhane vekillikle idare edilmişti. Dorotheos Mammelis'in patrik vekili olarak görev yaptığı patrikhane Rum okullarında Türkçe eğitimi yasaklamış, Rumların artık Osmanlı tebeası olmadıklarını hatta patrikhanenin Yunanistan'la birleştiğini ilân etmişti[7]. Patrikhanenin mütareke sonrası önemli hedeflerinden birisi İstanbul ve Anadolu'da yaşayan tüm Hristiyanların siyasi anlamda ortak hareket etmelerini sağlamaktı. Yine Venizelos'un talimatıyla patrikhane öncelikli olarak Türkiye'deki diğer kalabalık ve önemli Hristiyan unsur olan Ermenilerle ortak hareket etmek için çalışmıştı. Böylece Anadolu'ya gelecek olan Yunan ordusuna Ermenilerin de destek vermesinin sağlanması hedefleniyordu. Mütarekenin hemen ardından yapılan çalışmalarla hedeflenen ortaklık sağlanacak, "Rum-Ermeni Birliği Komitesi" adıyla bir teşkilat dahi kurulacaktı. Daha sonra Ermeni ve Rum patrikhaneleri Paris Barış Konferansı'na sunacakları ortak bir muhtıra metniyle kendilerince bu işbirliğini batılı devletler nezdinde de resmîleştireceklerdi[8].

Yunan ordusunun Mayıs 1919'da İzmir'le başlayan Anadolu işgali sonrası iki grup arasındaki birlikteliği güçlendirmeye yönelik çalışmalar için daha uygun bir ortam oluşmuş ve faaliyetler de hızlandırılmıştı. Kasım 1920'de Yunanistan'da yapılan seçimlerde Venizelos'un iktidardan düşmesi süreçte değişikliğe neden olmayacak, Venizelos Atina'da yönetimi kaybetmesine rağmen patrikhane üzerindeki otoritesini sürdürecekti. Patrik Vekili de dâhil olmak üzere patrikhanede görevli din adamlarının çoğunluğu Venizelos yanlısıydı. Dolayısıyla Yunanistan'daki iktidar değişimi Venizelos'un patrikhanedeki otoritesine zarar vermemişti. 1921 yılı Mart ayında Patrik Vekili Dorotheos Mammelis'in ölümü sonrası, yerine Kayseri Metropoliti Nikola Efendi patrik vekili olarak seçilmiş, aynı yılın sonlarında yapılacak seçimle de Meletios Metaksakis patrik olmuştu. Seçimi Osmanlı kanunlarına aykırı olarak gerçekleştirilen Meletios, Osmanlı vatandaşı olmadığı için aslında patrik seçilmesi mümkün değildi. Fakat Osmanlı idaresi ile ilişkilerini sonlandırdığını ilân eden patrikhane, Venizelos'un talebi doğrultusunda ve seçimle ilgili hiçbir prosedürü yerine getirmeden seçim işlemini gerçekleştirmişti[9].

Yunanistan iç siyasetinde Venizelos yanlısı ve dış politikada da İngiliz taraftarı olan Meletios Metaksakis aynı zamanda kilise içinde "reformist" bir din adamı olarak tanınmaktaydı. Venizelos gibi o da Giritliydi ve ikili eski dosttular. Yunanistan'ın geçirdiği siyasi dönüşümlerde benzer tavırlar sergilemişler, şahsi ve siyasi yakınlıkları uzun yıllar devam etmişti. Meletios, mütarekenin ardından Rum Patrikhanesi'nin Ermeni Patrikhanesi ile yaptığı ittifakı faydalı bulup, daha da sıkılaştırarak sürdürmeyi istemekle beraber, Türkiye'deki Hristiyanlar için sadece bu ittifakın yeterli olmadığını düşünüyordu. Ona göre; Rum ve Ermeni patrikhaneleri arasındaki ittifakı aşacak şekilde, İstanbul ve Anadolu'da bulunan her mezhepten ve her ırktan Hristiyanın birleşerek tek merkezden hareket etmesi gerekiyordu. Özellikle Yunan ordusunun gerilemeye başladığı dönemlerde bu söylemlerini sıklaştırmıştı. İngiliz raporlarına göre Anadolu'daki olaylarla zaten

[7] Alexis Alexandris, **The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974**, Athens 1992, s. 55-57.
[8] Ramazan Erhan Güllü, "Mondros Mütarekesi'nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. XXV/75, Ankara, Kasım 2009, s. 575-605.
[9] Elçin Macar, **Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi**, İstanbul 2004, s. 79-82.; Salim Gökçen, **Ortodoks Üçgeni – Yunanistan, Patrikhane ve Pontus**, İstanbul 2014, s. 147-149.

yakından ilgilenen Meletios, "(1922 yılı) Mayıs ayı süresince İstanbul'da yaptığı bir dizi konuşmada Müslümanlara karşı birleşik Hristiyan cephesi çağrısında" bulunmuştu[10].

Fakat Ankara Hükümeti'nin siyasi ve askerî başarıları birçok konuda olduğu gibi bu konuda da patrikhanenin hedeflerini gerçekleştirmesine mâni olmuştu. Meletios buna rağmen özellikle Yunan ordusunun Anadolu'yu terk edişine kadar, Anadolu'daki Hristiyanların birlikte hareket etmeleri – ve hatta Musevilerin de kendileriyle birlikte olmalarını sağlayabilmek – için çalışmayı sürdürecekti. Yunan ordusunun Anadolu'yu tamamen terk edeceği 1922 yılı Eylül'ünden bir ay önce dahi bu yönde çalışmaya devam eden Meletios, ülkedeki tüm gayrimüslimlerin dayanağının Yunan ordusu ve Rumlar olduğunu söylüyor, hatta İstanbul'da yaşayan Türklerden "Türk azınlığı" şeklinde bahsediyordu. Tüm gayrimüslimlerin Yunan ordusunun başarısı için çalışmaya devam etmesi gerektiğini ifade eden Meletios'a göre "Yunan emelinin tahakkuku yâlnız Rumlar içün değil, bu memleketde müştereken ekseriyyet-i ahâlîyi teşkîl eden Rum-Ermeni ve Museviler içün ve hatta ekalliyet (Türkler) içün saadet-bahş olacaktı."[11]

Mütareke Sonrası Patrikhane ve Patrik Meletios ile Anglikan Kilisesi Arasındaki İlişkiler

Meletios'a göre Anadolu'da Hristiyan birlikteliğinin gerçek anlamda temini ve muhafazası için esas olarak Avrupalı Hristiyan güçlerin Anadolu Hristiyanlarına yönelik desteklerinin artarak devam etmesi sağlanmalıydı. Bunu sağlayabilmek için de, önce Ortodokslar tek merkezden hareket etmeli, ardından diğer mezheplerle iletişim sağlanarak genel bir birliktelik tesis edilmeliydi. Meletios'un bu konudaki görüşleri Hristiyan dünyası tarafından bilindiği için, patrik olarak seçilmesi kilise birlikteliği hususunda onun gibi düşünen birçok Hristiyan tarafından olumlu karşılanmıştı. Bu konuda Hristiyan dünyasından önemli destekçileri vardı. Farklı mezheplerden din adamlarının biraraya gelerek birlikteliğe yönelik uluslararası bir yapı teşkil edebilecekleri düşünülmekteydi[12].

Ayrıca Meletios patriklik görevine gelişinden hemen sonra özellikle patrikhanenin "ekümenik" statüsünü ısrarla vurgulamış ve Hristiyan birliğinin tesisi yolunda bu statüyü herkese kabul ettirmeye çalışmıştı. Bunun için diğer Ortodoks kiliselerine karşı kendi elindeki bu sıfat ve statüyü sağlamlaştırma gayesini taşıyordu. Bu hedef doğrultusunda en çok önem verdiği yerlerin başında patriklik görevi öncesi bulunduğu Amerika gelmekteydi. Amerika'da yaşayan Ortodoksları, "Amerikan Ortodoks Kilisesi" adı altında bir episkoposluk merkezinde toplayarak, ekümenik statüsü sayesinde patrikhaneye bağlı hâle getirebilmek için hem patrik olmadan önce hem de sonraki süreçte epeyce uğraşmış – bu çabaları birçok Ortodoks tarafından da bir ümit olarak görülmüş ve desteklenmiş - ancak istediği neticeyi elde edememişti[13].

Meletios'un Ortodokslar hâricindeki Hristiyan kiliselerinin genel birlikteliği için ortak mesai harcayacağı – Türkiye dışından - ilk kilise ise eskiden beri münasebette bulunduğu Anglikan Kilisesi olmuştu. Buna bağlı olarak da İngiltere ile daha önceki görevleri sırasında sağlamaya çalıştığı yakınlığı

[10] **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1922)**, (Derleyen: Ali Satan), (Çeviri: Ayşegül Angı), İstanbul 2011, s. 136-137.
[11] "Politikacı Patrik" – "Meletios kilisâda Yunan âmâlini serd ederek İstanbul'daki Türk ekalliyetinden bahsediyor.", **İkdam**, 9126, 15 Ağustos 1922, s. 3.
[12] Margaret E. Harrison, "Church Unity to the Fore: International Fedaration of the Catholic, Greek and Protestant Faiths Now Being Urged", **The New York Times**, 19 February 1922, s . 85.
[13] Dmitry Grigorieff, "The Orthodox Church in America an Historical Survey", **The Russian Review**, vol. XXXI/2, April 1972, s. 144-145.

artırmak için uğraşmıştı. Patriğin dinî söylemlerle İngiliz desteğini yanında tutma çabaları, kendisi hakkında hazırlanan Türk istihbarat raporlarında da özellikle vurgulanan bir hususdu[14].

Meletios'un patrikliğe seçilmesi ile Anglikan-Ortodoks birlikteliği ile ilgili çalışmalar zirveye çıkmıştı. Bununla beraber İstanbul Rum Patrikhanesi içinde birliktelik yanlısı tek din adamı Meletios değildi. Özellikle mütareke sonrası patrikhanede görev yapan din adamları arasında Anglikanlarla birliktelik fikrini destekleyenler çoğunluktaydı. Eski Patrik Vekili Dorotheos Mammelis ve patrikhanenin meşhur Trabzon Metropoliti Hrisanthos bunlar arasındaydılar. Meletios'un Atina Metropoliti olarak Anglikan Kilisesi ile yakınlaşma çabası gösterdiği dönemde, İstanbul'da patrik vekilliği görevinde olan Dorotheos Mammelis bu konuda Meletios'u destekleyenlerdendi. Dorotheos, o tarihlerde Anglikan temsilcilerden birine yazdığı bir mektupta, İngiltere Kilisesi'nden "Ortodoks Kilisesi'nin kardeşi" olarak bahsediyordu. 1920 yılında – her on yılda bir Canterbury Başepiskoposluğu'nun önderliğinde bir araya gelen Anglikan Kiliseler Birliği'ne bağlı episkoposların Londra'da topladıkları Lambeth Konferansı'na[15] – Canterbury Başepiskoposluğu'nun davetiyle patrikhane de temsilci göndermişti. Bu konferans sonunda Anglikan Kilisesi öncülüğünde, sadece Ortodokslara değil tüm dünya Hristiyanlarına birliktelik çağrısı yapılmıştı. Kilise birlikteliği hedefinin - kiliseler arasındaki inanç ve doktrin farkları ile ilgili tartışmalar ve bunların aşılmasındaki zorluklar düşünülürse – temelde siyasi kaygılardan kaynaklandığı açıktır. Ancak kilise yetkililerinin daha önceki söylemleri düşünüldüğünde, siyasi boyut yokmuş gibi davranılarak, birliktelik çalışmalarının büyük oranda dinî ihtilaflarda veya farklı bakış açılarında bir uyumun sağlanabilmesi üzerinden yürütüldüğü görülmekteydi. Din adamları arasındaki görüşmeler bu konferans ve sonrasında daha yoğun olarak sürdürülmüştü. Meletios patrik seçildikten sonra zaten İngiltere ile eskiden beri var olan yakın münasebetlerini devam ettirmişti. Dönemin Canterbury Başepiskoposu Randall Thomas Davidson ile Patrik Meletios arasında devam eden ilişkiler Meletios'un patrikliği süresince çok daha sıcak olmuştu. Neticede 22 Temmuz 1922 tarihinde Meletios, kendisi ve Patrikhane Sen Sinodu adına Anglikan Kilisesinin öğretilerinin doğruluğunu kabul eden bir deklerasyon yayımlayarak Anglikan Kilisesi ile – dolayısıyla da İngiltere ile – olan münasebetini kendince resmîleştirmişti. 28 Temmuz'da da Canterbury Başepiskoposluğu'na bir mektup göndererek, deklerasyon ve patrikhane sinodunun kararı hakkında başepiskoposluğu ayrıca bilgilendirmişti. Deklerasyonla patrikhane Anglikanların dinî öğretilerinin Ortodoksluk inancına aykırı olmadığını ve Anglikanlarla Ortodoksların ibadetten eğitime kadar tüm dinî aktivitilerini ortak yapabileceklerini kabul etmiş oluyordu. Her iki grup diğerinin kilise ve okullarına kendi öğrencilerini gönderebilecek, din adamları ortak eğitim ve dinî faaliyet gerçekleştirebileceklerdi. Anglikan Kilisesi Meletios'un bu radikal adımını

[14] **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (T.İ.T.E.)**, K.: 47, B.: 31, 1 Haziran 1922.

[15] Lambeth konferansları, Anglikan Kilisesi'nin hem kendi içindeki birlikteliğin devamını sağlamak hem de diğer kiliselerle ilişkilerini daha sağlıklı yürütmek için Anglikanların dini ve siyasi konularda ortak hareket etmelerine katkı sağlamak için 1867 yılından günümüze kadar toplanmaya devam etmektedir. Kimi dönemlerde tarihlerde sarkmalar olmakla birlikte yaklaşık olarak her on yılda bir toplanan bu konferanslar, sonuncusu 2008 yılında olmak üzere şimdiye kadar 14 kez toplanmıştır. Ayrıca Anglikan Kilisesi'nin politikaları çerçevesinde "Hristiyan Birliği" konusu bu konferansların birçoğunda ele alınmıştır. Konferansların içerikleri hakkında bkz. Resul Çatalbaş, "Lambeth Konferansları: Tartışma Konuları ve Diyalog", **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.IV/4, Yozgat 2013, s. 23-47. Lambeth konferanslarının 1867, 1878, 1888, 1897 ve 1908 yıllarında toplanan ilk beşinde görüşülen konular, sonuçlar, raporlar ve diğer tartışmalar, Meletios'un da irtibatta olduğu dönemin Canterbury Başepiskoposu Randall Thomas Davidson tarafından 1920 yılında yayımlanmıştır. Randall Thomas Davidson, **The Five Lambeth Conferences (1867, 1878, 1888, 1897 & 1908)**, Society for Promoting Christian Knowledge, London 1920,.

takdirle karşılamış ve iki kilise arasındaki ilişkiler açısından son derece önemli bir gelişme olarak değerlendirmişti. Böyle bir kararın temel hedefinin, Anadolu'da Yunan ordusunun geri çekilmeye başladığı bir tarihte, İngiltere'nin desteğinin devamını sağlamak olduğu açık olsa da resmen ortaya konulan tavır tamamen dinî idi. Meletios ve İstanbul Rum Patrikhanesi dışındaki diğer Ortodoks din adamları ve dinî otoritelerinin çoğu da bu fikirleri doğru bulmadığı için deklerasyon Ortodoks Kilisesi içinde çeşitli problemlere ve sonraki yıllara sarkan dinî tartışmalara sebebiyet vermişti. Meletios, kendi deklerasyonu sonrası diğer Ortodoks kiliselerinin de benzer onay kararları alması için ısrarcı olmuş ancak başarı elde edemediği gibi Ortodoksların kendi aralarında bölünmeler yaşamalarına neden olmuştu[16]. Meletios sonrası İstanbul Patrikhanesi de deklerasyonu kişisel bir görüş açıklama olarak değerlendirecek, konuyla ilgili başka herhangi bir adım atmayacaktı. Ortodoks kilise merkezlerine yazdığı mektuplarla, deklerasyonu hakkında bilgi veren Meletios, kiliselerin çoğundan cevap dahi alamamıştı. Sadece Kudüs ve Kıbrıs kiliseleri açıkça olumsuz görüş belirtmemişler, sonraki yıllarda onlar da benzer bir karar almışlardı. Kilise merkezleri ve önde gelen din adamlarının çoğu tarafından Meletios'un deklerasyonundaki fikirler kendi kişisel görüşleri olarak kabul edilmiş, böyle bir onay kararının Ortodoks dünyası açısından hiçbir bağlayıcılığının olmadığı ifade edilmişti. Örneğin Moskova Patrikhanesi – zaten farklı sorunlar yaşamakta olduğu – İstanbul Patrikhanesi'nin yayımladığı onay kararının dinî bir bağlayıcılığının olmadığı görüşündeydi. Rusya'ya bağlı olan Sırp ve Bulgar kiliseleri de Moskova Patrikhanesi'nin görüşünü onaylamışlardı. Yunanistan iç siyasetinde Konstantin yanlısı ve Venizelos karşıtı cephede yer alan İskenderiye Metropoliti Photios da aynı gerekçelerle, böyle bir kararı desteklemeyi kesinlikle reddetmişti[17].

Patrik Meletios'un ve Anglikan Kilisesi yetkililerinin İstanbul Patrikhanesi'nin tavrına benzer şekilde hareket edeceğini düşündükleri Romanya Kilisesi ise Meletios'un mektubuna önce cevap vermeyecek, daha sonra verdiği cevapta da kendisiyle aynı fikirde olmadıklarını söyleyecekti. Buna rağmen Romanya Kilisesi ile Anglikanlar arasındaki ilişki ve görüşmeler devam edecek, Romanya Kilisesi 1937 yılında Meletios'un onay kararına benzer bir karar alacaktı[18].

Ayrıca Meletios, bu faaliyetleriyle diğer Ortodoks kiliseleri üzerinde "ekümenik" statüsünü daha rahat kullanacağını ve tüm Ortodoksların dinî lideri olarak kendisinin tanınacağını düşünüyordu. Birçok bölgedeki Ortodoks kiliseleriyle uzun zamandır sürdürdüğü ilişkiler de zaten aynı şeyi hedeflemekteydi. Deklerasyonla aynı günlere denk gelen kimi faaliyetler bu konuda adımlar atıldığını gösteriyordu. O tarihlere kadar Moskova Patrikhanesi'ne bağlı olan Estonya Apostolik Ortodoks Kilisesi, Rusya'da yaşanan siyasi gelişmeler yüzünden Moskova Patrikhanesi ile gerekli iletişimi kuramadığı gerekçesiyle 7 Temmuz 1922 tarihinden itibaren İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı özerk bir kilise olduğunu açıklamıştı. Estonya

[16] Anglikan ve Ortodoks kiliseleri arasında son süreçteki ilişkiler ve Meletios'un deklarasyonu hakkında ayrıca bkz. George Kennedy Allen Bell, **Randall Davidson …,** vol. II, s. 1104-1108.; Vasil T. Istavridis, **Orthodoxy & Anglicanism**, (Translated by Colin Davey), London 1966, s. 38-45.; James L. Monks, "Relations Between Anglicans and Orthodox: Their Theological Development", **Theological Studies**, vol.VII, United States 1946, s. 410-452.; Bryn Geffert, **"Anglican Orders and Orthodox Politics"**, s. 270-300.; Bryn Geffert, **Eastern Orthodox and Anglicans …**, s. 86-99.; Will Adam, **Legal Flexibility and the Mission of the Church – Dispensation and Economy in Ecclesiastical Law**, New York 2016, s. 138-143.

[17] Bryn Geffert, **"Anglican Orders and Orthodox Politics"**, s. 288.

[18] Romanya Ortodoks Kilisesi'nin süreçteki durumu hakkında bkz. Hugh Wybrew, "Anglican-Romanian Orthodox Relations", **Religion in Communist Lands**, vol. XVI/4, 1988, s. 329-344.

Başepiskoposu Alexander'ın İstanbul'da Patrik Meletios ve Patrikhane Sinodu ile yaptığı görüşmeler neticesinde alınan bu kararla, Estonya Kilisesi artık İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı bir metropolitlik statüsünde olacaktı. İngiliz yetkililer tarafından Finlandiya episkoposlarının buradaki çalışmalara yardımcı olacakları ifade edilirken Finlandiya Kilisesi için de Estonya Kilisesi'ne benzer bir statü talep edileceği dile getirilmekteydi[19].

Meletios'un Ortodoks Kilisesi içerisinde kendi statüsünü bu şekilde güçlendirmesine ve Anglikan Kilisesi'nin öğretileri ile ilgili olarak yayımladığı deklerasyonla attığı radikal adıma rağmen istenen Hristiyan birlikteliği – özellikle de kendisinin arzuladığı şekliyle siyasi anlamda - tam olarak sağlanamayacaktı. Zaten kendisi de bu konuyla ilgili kamuoyuna yaptığı açıklamalarda, Anglikan kilisesi ile sadece dinî gerekçelerle yakınlaşmaya çalıştıklarını söylemeye devam etmiştir. 1922 yılı Aralık ayı içindeki bir röportajında Anglikan Kilisesi ile ilişkileri sorulması üzerine, Hristiyanlar arasında esas olan şeyin birlik olduğunu, Hz. İsâ'nın da birliği emrettiğini, Ortodokslar ve Anglikanlar'ın dinî ritüelleri de birbirine çok benzediği için eskiden beri iki kilise arasında yakınlaşma meyli olduğunu, bu birlikteliğin yakın zamanda tamamlanacağını ancak bunda siyasi bir maksat olmadığını söylemişti[20].

Ancak bu söylemlerine rağmen Meletios'un faaliyetleri, dönemin konjonktürü içinde bu konunun tamamen siyasi nedenlerle sürekli gündemde tutulduğunu açıkça göstermektedir. Anglikan Kilisesi ile patrikhane arasındaki "dinî müttefiklik" ve İngiltere'nin patrikhaneyi birçok hususta desteklemesi, Meletios'un "Hristiyan birliği" konusundaki hedefleri için yeterli olmayacaktı. Mâlum olduğu üzere Yunan ordusunun Anadolu'da geri çekilmeye başladığı sıralarda ilân edilen deklerasyonun üzerinden birkaç ay geçtikten sonra – Eylül 1922'de – Yunan ordusu Anadolu'yu tamamen terk etmişti. Yunan ordusunun Anadolu'daki yenilgisi sonrası Lozan'da Avrupalı devletlerin Türkiye'nin birçok şartını kabullenmeleri Meletios'a göre bu birlikteliğin sağlanamamasının başlıca neticesiydi. Çabalarının sonuç vermemesinden ileride hayal kırıklığı ile bahsedecek olan Meletios, sürecin olumsuz neticelenmesinin asıl sorumlusu olarak Vatikan'ı ve Katolikleri görüyordu[21].

Lozan konferansının ilk döneminde Türk heyeti tarafından mütareke dönemindeki faaliyetleri dolayısıyla patrikhanenin Türkiye'den uzaklaştırılması teklif edilmişti. Teklife Yunanistan heyeti ile birlikte birçok Hristiyan ülke heyeti itiraz etmiş, bir müddet süren görüşmelerin ardından Venizelos'un da desteklediği bir teklif getirilmişti. Bu teklife göre, Patrik Meletios istifa edecek ve patrikhane bütün siyasi yetkilerinden arındırılarak İstanbul'da kalmaya devam edecekti. Türk heyeti de bu teklifi kabul ederek kendi teklifini geri çekecekti. Katolik ülkeler İtalya ve Fransa'nın patrikhane ile ilgili tartışmalara ilk yaklaşımları

[19] J. C. T. Vaughan'dan Dışişleri'ne, 25 Temmuz 1922, **The National Archives (TNA.) Foreign Office (FO.)** 286/876, E 8272.

[20] Halil Midhat, "Fener Patrikhânesi'nde (Meletios) ile Bir Mülâkat", **Tevhid-i Efkâr**, nr. 533-3561, 2 Aralık 1922, s. 3.

[21] Andreas Tillyrides, "Meletios Metaxakis: A Historic Document", **Ek tou Tipografeiu tis Apostolikis Diakonias (Theologia)**, vol. LV, Athens 1984, s. 525-532. Meletios'un, 1917 ile 1935 yılları arasındaki – fakat büyük çoğunluğu İstanbul patrikliği dönemindeki yazışmalardan oluşan - İngiliz arşivinde bulunan, İngiliz yetkililerle yaptığı yazışmaların büyük çoğunluğu Andreas Tillyrides tarafından yayımlanmıştır. Görev yaptığı farklı yerlerdeki yazışmalarından oluşan belgeler arasında Meletios'un kişisel mektupları, Anglikan Kilisesi yetkilileri, Canterbury Başepiskoposluğu ile İngiliz Dışişleri ve büyükelçilikleri ile yazışmaları yer almaktadır. Bu yazışmalardan da Meletios'un Anglikan Kilisesi ile yakın ilişkileri, kilise birlikteliği arzusu ve İngiltere'ye olan yakınlığı daha ayrıntılı olarak görülebilmektedir. Belgelerden oluşan bu çalışma için bkz. Andreas Tillyrides, "Meletios Metaxakis and English Diplomacy", **Ekklisia kai Theologia (Church and Teoloji)**, Thyateria House, vol. V, London 1984, s.551-832.

Meletios'un Katolikler hakkındaki ithamlarını anlamlı kılar mahiyetteydi. Türkiye'nin patrikhane hakkındaki talebini bildirmesi sonrası İtalya ve Fransa temsilcileri başta talebe tamamen olumsuz yaklaşmamışlardı. Onlara göre, patrikhanenin tamamen ülke dışına çıkarılması doğru olmamakla birlikte Türk yönetimi altında gücü azaltılmış ve etkisizleştirilmiş bir kilise haline getirilmesi daha doğruydu. Neticede son karar da bu şekilde olacaktı. Bununla birlikte en başta, patrikhane ve Yunan heyeti ile birlikte Anglikan Kilisesi yetkilileri bu görüşlere karşı çıkmışlardı. İtalya ve Fransa temsilcilerinin patrikhane konusundaki tavırları, "patrikhane ve Anglikan Kilisesi tarafından, Vatikan ile Roma Katolik Kilisesi'nin Patrikhane'ye karşı rekabet duygularının bir göstergesi" olarak değerlendirilmişti[22]. "Patrikhane'ye en önemli ve etkili desteği, dinî müttefiği olan Anglikan Kilisesi" ve Canterbury Başepiskoposu Randall Thomas Davidson vermişti[23]. Davidson sürekli İngiliz yetkililere Türk heyetinin teklifinin kabul edilmemesi yönünde uyarılar yaparken, diğer Anglikan Kilisesi yetkilileri de İtalya ve Fransa'nın tavırlarını eleştirmeyi sürdürmüşlerdi. Davidson'ın Ortodoksluk konularındaki danışmanı Başrahip J. A. Douglas, "Vatikan, Doğu'nun çok önemli siyasi ve dinî bir kurumu olan Ekümenik Patrikhane'nin ortadan kalkmasının, Roma-Katolik Kilisesi'nin büyük bir zaferi olacağını hesaplamaktadır" demekteydi. Davidson ise "Roma-Katolik Kilisesi'nin bu önemli meselede oynadığı rol çok üzücüdür. Ekümenik Patrikhane'nin zayıf düşmesi muhtemelen Vatikan'da memnuniyetle karşılanacaktır" diyordu.[24] Hatta Anglikan yetkililere göre Lord Curzon dahi patrikhanenin siyasi ayrıcalıklarının korunması hususunda isteksiz davranmaktaydı ve bunun sorumlusu da yine bir Katolik olan İngiliz diplomat Andrew Ryan'dı. "Curzon olayları sadece Ryan'ın kendisine aktardığı gibi görüyordu", böyle davranılırsa "patrikhaneyi sadece kâğıt üzerinde kalacak olan resmî güvencelerle, Türklerin merhametine bırakmaktan başka bir şey yapılamaz"dı[25].

Hem patrikhanenin hem de Anglikan Kilisesi yetkililerinin itirazlarına rağmen patrikhane ile ilgili son karar İtalya ve Fransa temsilcilerinin önerdiği şekilde verilmişti. Lozan Konferansı'nın ilk döneminde halledilen konular arasında yer alan patrikhane meselesi 10 Ocak 1923 tarihli oturumla sonlandırılmıştı. Patrikhane tüm siyasi yetkilerinden arındırılmış olarak İstanbul'da kalacak ancak Patrik Meletios antlaşmaya son şekli verilip imzalanmadan önce istifa ederek Türkiye'den ayrılacaktı. Venizelos ve Lord Curzon da bu durumu kabullenirken, Venizelos yeniden patrikhanenin statüsüyle ilgili tartışmalar çıkmaması için bundan sonraki süreçte bir an önce Meletios'un istifa etmesi için uğraşacaktı[26].

Romanya Kilisesi'ni İttifaka Dâhil Etme Çabaları

Meletios Lozan'da kendisi açısından oluşan bu olumsuz duruma rağmen kilise birlikteliği çalışmalarına, Lozan'daki patrikhane hakkında görüşmeler tamamlandıktan sonra da devam edecekti. Bu sayede Venizelos'un Lozan'da kendisinin patriklikten ayrılmasını sağlayacağına dair verdiği taahhütten

[22] Alexis Alexandris, "Lozan Konferansı ve İstanbul Rum Patrikhanesi'nin Ekümenik Boyutu: 10 Ocak 1923 Tarihli Tutanağın Önemi", **Tarihî, Siyasi, Dinî ve Hukuki Açıdan Ekümenik Patrikhane**, (Yunanca'dan Çeviren: Efi Servou), (Derleyen: Cengiz Aktar), İstanbul 2011, s. 80-81.
[23] Alexis Alexandris, **a.g.m.**, s. 82.
[24] Alexis Alexandris, **a.g.m.**, s. 82-83.
[25] Alexis Alexandris, **a.g.m.**, s. 83.
[26] Andreas Tillyrides, "Eleftherios Venizelos (1864-1935) and Meletios Metaxakis (1871-1935)", **Texts and Studies**, vol.II, London 1983, s. 271-276.; Abdurrahman Bozkurt, "Telegraphs Deciphered by the Goverment Code and Cypher School (GCCS) During the Negotiation of Second Round of the Lausanne Conference (May-June 1923)", **Asia Minor Studies**, c. III/5, Kilis, Ocak 2015, s. 46-48.

İngilizlerin desteğiyle vazgeçebileceğini ve İstanbul'da kalmaya devam etmesinin kabulleneleceğini düşünüyordu. Lozan'daki ikinci dönem görüşmeler boyunca bunu sağlayabilmek için uğraşacaktı. Meletios'un Anglikan öğretilerinin kabulü hakkındaki deklerasyonu sonrası benzer bir karar almaları için yazdığı mektuba hemen cevap vermemiş olsa da birlikteliğe dâhil edilmesi düşünülen ikinci kilise Romanya Ortodoks Kilisesi'ydi. Hem Meletios hem de Anglikan temsilcilerce Romanya Kilisesi'nin Anglikan öğretileri hakkında olumlu bir yaklaşımda bulunacağı düşünülmekteydi. Bu yüzden, Lozan'da görüşmelerin kesintiye uğradığı döneme denk gelen süreçte İngiliz temsilciler Romanya Kilisesi ile de resmî bir yakınlık kurmak için çalışmaktaydılar. Meletios da sürecin içinde yer almaya devam ederek, İngilizlerin desteği ile konferanstaki kesinti öncesi patrikhane ve kendisinin durumu hakkında alınan kararı değiştirtmeyi umuyordu. Bu yüzden İngilizlerin Romanya Kilisesi ile yakınlaşma çabalarına kendisi de doğrudan destek veriyordu. İngiltere de muhtemelen Meletios İstanbul'dan ayrılmadan ve kendileri İstanbul'da hâlen etkin bir durumdayken özellikle Balkan kiliselerine yönelik hedeflerini bir an önce hayata geçirmek arzusundaydı. İngiltere'ye göre Balkan kiliselerinin Anglikan Kilisesi ile birlikteliği sağlanabilirse kendileri İstanbul'dan ayrılsa dahi bölgedeki faaliyetlerini sürdürme imkânı bulabileceklerdi. Balkan kiliseleri üzerindeki çalışmaları için de Meletios'un desteği önemliydi. Neticede Meletios'un, Türklerin tepkilerine muhatap olmasına rağmen Ortodoks dünyası üzerindeki etkisi bilinmekteydi. Romanya Kilisesi, Meletios tarafından – kendi kararıyla ilgili mektupla birlikte – Anglikanların meseleye yaklaşımı ve kendileri için bu durumun önemi hususlarında bilgilendirilmiş, daha sonra da kilise yetkilileri ile konu hakkında görüşmesi için Anglikan Kilisesi'nin Cebelitarık Episkoposu John Greig Bükreş'e gönderilmişti. Fakat John Greig'in gezisinin, bölgedeki Ortodokslar üzerinde birtakım kötü niyetler barındırdığına dair eleştiriler gelmişti[27].

Bükreş'te "Adeverul" gazetesinde Teodorescu imzasıyla yayımlanan bir yazıda Anglikanlar ve Ortodokslar arasındaki dinî yakınlaşma çabaları değerlendirilirken konunun politik boyutuna vurgu yapılmış, bu çabalardaki esas hedefin dinî olmadığı ifade edilmişti. Patrik Meletios'un deklerasyonunu da kapsayacak şekilde genel olarak Anglikan-Ortodoks birlikteliği ve iki kilise arasındaki yakınlaşma çabalarına yönelik en temel eleştiri noktası olan siyasi/politik gizli hedefleri ayrıntılı olarak açıklamaya çalışan yazı, İngiliz yetkililer ve din adamlarının dikkatini çekmiş ve onlar tarafından da eleştirilmişti. Yazıya göre,

> …bölgedeki gücünü kaybetmek istemeyen İngiltere, Hindistan'daki güvenliği için Mısır'daki varlığını korumayı, diğer alanlardaki otoritesi için de Karadeniz ve Balkanlardaki etkisini sürdürmeyi arzuluyordu. Dünya savaşının çıkmasına neden olan en önemli etkenlerden biri Mezopotamya ve Karadeniz bölgesindeki ekonomik problemlerdi. Anadolu'daki kâr mârjı yüksek zengin petrol yataklarının ortaya çıkarılması durumunda Mısır kaçınılmaz olarak önemini kaybedecekti. Bu yüzden İngiltere, Yunan ordusunun yardımıyla Türkiye'yi devirmek, savaştaki genel başarısıyla da Almanya'nın bölgedeki etkinliğini sonlandırmak istemişti. Fakat bu amaçlarına ulaşamamıştı. Yakın Doğu'daki askerî, politik ve ekonomik faaliyetlerini dinî bir etki ile kuvvetlendirmek isteyen İngiltere, Balkanlar ve Akdeniz dünyasında kendisine bağlı bir ruhani birliktelik sağlama hedefindeydi. Hedeflenen ruhani birliktelik esas olarak İstanbul Rum Patrikhanesi'nin desteğiyle Yunanistan, Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan'ı kapsayacaktı. Yunan ordusunun Anadolu'daki etkinliğine paralel olarak İstanbul Patrikhanesi ile yakınlaşma çabaları hızlandırılmıştı. İstanbul Patrikhanesi ile sağlanan yakınlık ve birliktelik

[27] Anglikan din adamı W. A. Wigram'ın "Adeverul" gazetesindeki yazı ile ilgili olarak İngiltere'nin Bükreş Sefareti'ne sunduğu memorandumu; **TNA. FO.** 286/876, No.: 205.

Romen Ortodoks Kilisesi ile de oluşturulabilirse bu hedef İngiltere için daha da kolaylaşacaktı. Bunların yanında birlikteliğin tüm Hristiyanları kapsayabilecek şekilde devam edeceği düşünülmüyordu. Zira Katolikler İngiltere'nin Ortodokslarla yakınlaşma siyasetinin Katolikliğin izolasyonuna neden olacağını ve kendilerinin Yakın Doğu ile birlikte Doğu ve Batı Avrupadaki etkilerinin sonlandırılacağını düşünüyorlardı. Vatikan'ın Ankara ile yakınlaşma yoluna girmesinde bu tehlikeyi fark etmesinin de etkili olduğu vurgulanıyor fakat İngiliz askerî güçlerinin hala İstanbul'da bulunmaya devam etmesinin, İngiltere'nin süreci yönlendirmeye devam edebilmesini sağladığına işaret ediliyordu. İstanbul Patrikhanesi, Anglikanlarla birleşme önerisini ilettikten sonra Romen Kilisesi yetkilileri ile konu hakkında görüşmüş, Anglikanlar da kilisenin teklife olumlu yaklaşmasına katkı sağlamak için Jong Greig'i Bükreş'e göndermişlerdi. Her iki kilisenin de aynı aile ve inanç sisteminden geldiği doğruydu. Eğer istenen birliktelik gerçekleşirse evlilik, cenaze ve vaftiz törenleri gibi konularda Ortodoks ve Anglikan din adamları birlikte hareket edebilecekler, her iki taraf da birbirlerinin yanındayken kendilerini evlerindeymiş gibi hissedeceklerdi. Ayrıca her iki kiliseye bağlı insanlar ruhani olarak aynı çatı altında toplanabilecek, Anglikan Teoloji okulları Ortodoks öğrencileri de kabul edecekti. Neticede, bu durumun iki tarafa da çok geniş olanaklar sunacağı ortadaydı.[28]

Teodorescu'nun yazısı hakkında Anglikan din adamlarının değerlendirmelerinde, kendisinin dürüst ve samimi bir insan olduğunu bildikleri ancak kilise birlikteliği hususundaki politik yorumlarının doğru olmadığı vurgulanıyordu. Teodorescu'nun Yahudi ve yazının yayımlandığı *Adeverul* gazetesinin de Yahudi sermayeli olduğuna işaret edilerek, onun da aslında politik eleştirilerinin arka planında dinî kaygılar yattığı ima ediliyordu. İngiltere Kilisesi'nde Hristiyanlar arasında genel olarak bir "barış" istendiği doğru olmakla birlikte bu barışın nasıl sağlanacağı hususunda birçok farklı fraksiyon bulunduğu ifade edilirken, tüm fraksiyonların ve onlara bağlı tartışmaların dinî mahiyetli olduğu politikayla bir alakasının olmadığı ısrarla vurgulanıyordu[29].

İngiltere'nin Bükreş Sefiri Herbert G. Dering de yazıda öne sürülen iddiaları çürütmeye çalışmıştı. O da konunun siyasi boyutunun olmadığını savunanlara benzer görüşlere sahipti. Dering'e göre Cebelitarık Episkoposu John Greig'in gezisinden yola çıkarak İngiltere'nin kilise birlikteliği hedefiyle Yakın Doğu'daki politik ve ekonomik etkisini artırmaya çalıştığı şeklindeki eleştirilerin en belirginlerinden birisi bu yazıydı. John Greig aslında bölgeye ilk gezisini 1922 yılı Ekim ayı içerisinde yapmıştı. İstanbul, Bükreş, Budapeşte ve Sofya'yı dolaşan Greig'in gezisine bölgedeki Anglikan Kilisesi Başpapazı da eşlik etmişti. Sefire göre her iki gezinin de amacı Canterbury Başepiskoposu'nun bölgedeki Ortodokslara selamını iletmek ve İngiliz Kilisesi'nin bölgeye yardımlarını sürdüreceğini ifade etmekti. Bununla birlikte John Greig'in kendisine Ortodoks gruplarla dinî bir uzlaşma imkânı bulunduğunu söylediğini de belirten sefir, politik hedeflerden bahsetmiyordu[30]. Fakat Romanya Kilisesi'ne yönelik bu çalışmalar o dönem için sonuç vermeyecek, kilise bir süre sonra olumsuz görüşünü bildirecekti.

Patrikhane ile İlgili Lozan'daki Görüşmeler Sonrası Meletios'un Patrikhane'deki Faaliyetleri

Yunan ordusunun Anadolu'daki yenilgisi sonrası Atina'da yeniden bir iktidar değişimi yaşanmıştı. Ordu içerisinden bir grup, Kral Konstantin ve mevcut Yunanistan Hükümeti'ni Anadolu'daki savaşı sürdürüp

[28] **TNA. FO.** 286/876, No.: 108, 7 Şubat 1923.
[29] Anglikan din adamı W. A. Wigram'ın "Adeverul" gazetesindeki yazı ile ilgili memorandumu; **TNA. FO.** 286/876, No.: 205, 14 Mart 1923.
[30] Bükreş Sefiri Herbert G. Dering'ten Dışişlerine, **TNA. FO.** 286/876, No.: 108, 7 Şubat 1923.

orduyu ve hükümeti felakete sürüklemekle suçlayarak yeni bir darbe teşebbüsünde bulunmuştu. Darbeciler yönetimi ele geçirmeyi başararak Kral Konstantin'i tahttan indirmiş ve meclisi kapatmışlardı. Ardından da teşkil ettikleri bir "ihtilal komitesi" ile ülkeyi yönetmeye başlamışlardı. Yaşanan iktidar değişimi ile birlikte Patrik Meletios da Konstantin döneminde sorun yaşadığı Yunanistan idaresi ile ilişkilerini düzeltme fırsatı bulmuştu. Yunanistan'da oluşan yeni durumu da kendi lehine kullanmak isteyen Meletios, Venizelos'un Lozan'da kendisinin patriklik görevinden ayrılmasını sağlayacaklarını söylemesine rağmen patrikhanedeki çalışmalarını sürdürmüştü. 10 Ocak 1923 günü yapılan toplantıda, Türk heyetinin patrikhanenin İstanbul'dan çıkarılmasına dair teklifini geri çekmesi ile sonlanan patrikhane hakkındaki görüşmeler sonrası Meletios, kendisi hakkındaki kararın değiştirilmesi için uğraşmaya devam etmişti. Meletios'a göre Venizelos isterse patriklik görevinde devam etmesi için Türkleri ikna edebilirdi. Bu yüzden de İstanbul'dan ayrılmamak için uğraşacak, özellikle dinî faaliyetlerini hız kesmeden sürdürecekti. Atina Kilisesi ile ilişkilerini canlı tutuyor, çalışmalarına Atina'yı da dâhil etmeye çalışarak Venizelos ile ilişkilerini yeniden düzeltmeyi ve patriklik görevinin devamını sağlamayı hedefliyordu. Atina Metropolitliği görevine arkadaşı Chrysostom Papadopoulos'un seçilmesi bu düşüncelerini daha da kuvvetlendirmişti. Papadopoulos da Venizelos yanlısı olarak bilinen din adamlarındandı[31]. İngiliz temsilciler Papadopoulos'un bazı görüşlerinin Anglikanlar tarafından sıkıntılı kabul edilebileceği görüşündeydiler. Fakat yine İngilizlere göre bunlar aşılmaz farklılıklar değildi, muhafazakâr Ortodokslar tarafından itiraz edilen birçok konuda olduğu gibi bu tür ayrılıklar da çözülebilirdi[32].

Meletios da zaten arkadaşı olan Papadopoulos ile ilişkilerini geliştirerek, hem diğer Ortodoks kiliselerle hem de Anglikanlarla Atina Kilisesi arasındaki münasebetlerde yer almaya gayret etmişti. Elbette Anglikanlarla olan yakınlık daha ön plandaydı. Süreçteki en önemli faaliyeti ise 10 Mayıs – 8 Haziran 1923 tarihleri arasında İstanbul'da topladığı "Pan-Ortodoks Kongresi" olmuştu[33]. Kongreye İstanbul, Kıbrıs, Yunanistan, Sırbistan ve Romanya kiliselerinin temsilcileri katılmış; Rusya, Kudüs, Antakya ve İskenderiye kiliseleri temsilci göndermemişlerdi[34]. Ayrıca kongrede, görüş alışverişinde bulunmak üzere Anglikan Kilisesinden gelen din adamları da vardı. Kongrede tartışılan ana konular; Meletios'un Anglikan öğretileri hakkındaki deklerasyonu, Ortodoks dünyasının Jülyen takviminden Gregoryen takvimine geçişi önerisi ve ilerleyen tarihlerde yapılacak daha geniş bir Pan-Ortodoks kongresi için nasıl bir hazırlık yapılması gerektiği idi. Fakat Meletios için bu konular dışındaki asıl amaç, Lozan'da patrikhane ile ilgili yapılan görüşmeler sonrası alınan kararla kendisinin patriklikten ayrılması hakkında verilen taahhütü kaldırtmak için Ortodoks dünyasından destek bulmaktı. Fakat bu hususta yine beklediği desteği bulamadığı gibi dinî hususlarda kongreye sunduğu öneriler de ciddi bir destek bulmamıştı. Birçok Ortodoks kilisesinin temsilci göndermediği kongrede, katılımcıların bir kısmı da Meletios'un önerilerine itiraz etmişlerdi. En çok tartışılan konu takvim değişikliği olmuştu. Ortodokslar arasındaki muhafazakâr din adamları Anglikan öğretilerinin doğruluğu kararı gibi Jülyen takviminden Gregoryen takvimine geçiş önerisine de muhalefet ediyorlardı. Onlara göre

[31] Atina'da Bentick'ten Dışişleri'ne, 9 Mart 1923; **TNA. FO.** 286/876, No.: 187.
[32] **TNA. FO.** 286/876, No.: 201, 14 Mart 1923.
[33] Kongre hakkında ayrıca bkz. Bryn Geffert, **"Anglican Orders and Orthodox Politics"**, s. 289-291.; Elçin Macar, **Cumhuriyet Döneminde …**, s. 120.; Vasil T. Stavridis, **Two Ecumenical Patriarchs …**, s. 61.
[34] Bryn Geffert, **"Anglican Orders and Orthodox Politics"**, s. 290.

takvim değişikliği, Anglikanlarla yakınlık gibi radikal bir batılılaşma önerisiydi. Böyle bir değişim talebi de zaten Anglikanlardan ilham alınarak yapılmaktaydı[35]. Bu yüzden kongreden Anglikanlarla yakınlık konusunda eskiden beri olduğu üzere takvim değişikliği hususunda da genel bir karar almak mümkün olamamıştı. Atina Kilisesi kongre toplanmadan önce Gregoryen takvime geçmeyi kabul etmişti. Kongreden önce takvim değişikliği ile ilgili çalışmalar yapılmış, Kral'ın ve hükümetin de onayladığı bir kararname ile Yunanistan'da tüm dinî ve dünyevî işlerde Gregoryen takviminin kullanılacağı ilân edilmişti. Atina Kilisesi Sinodu ilerleyen tarihlerde Gregoryen takvimine geçişle ilgili kararını tekrar açıklayacak, festivallerini artık yeni tarihle yapacağını ilân edecek ayrıca Atina Kilisesi'nin Ortodoks dünyasındaki yerinin tekrar tanımlanması gerektiğine dair bir görüş beyan edecekti[36]. Venizelos'un önceki yıllarda da zaten Yunanistan'ın Gregoryen takvime geçişi ile ilgili teşebbüsleri olmuş ancak başaramamıştı. "Ruhani önyargıları kırarak" alınan bu son kararın Yunanistan'ın batı ile olan ticari ve siyasi münasebetinde büyük bir engeli ortadan kaldırdığı düşünülüyordu. Böylece Meletios da artık daha etkin olduğu Yunan Kilisesi üzerindeki otoritesini tüm Hristiyan dünyasına göstermiş oluyordu. Fakat Meletios kongreden bunun dışında başka bir kazanım elde edememiş, Türkiye'den ayrılmaması hususunda arzuladığı siyasi desteği bulamamıştı. Kongrenin üzerinden bir ay zaman geçtikten sonra ve Lozan Antlaşması imzalanmadan kısa bir süre önce – 10 Temmuz 1923 tarihinde - Lozan'da daha önce Türk ve Yunan heyetleri tarafından kararlaştırıldığı şekilde Türkiye'den ayrılmak zorunda kalacaktı. Bir İngiliz gemisiyle İstanbul'dan ayrılan Meletios'un bundan böyle faaliyetlerini Türkiye sınırlarında yürütmesi mümkün olamayacaktı. Meletios'un ayrılışı sonrası patrikhane idaresi de değişecek ve bizzat patrikhane tarafından da mütareke döneminde patrikhanenin dinî ve siyasi alanlardaki birçok faaliyetinin sorumlusu olarak Meletios gösterilecekti. Onun ayrılışı ile patrikhanenin artık kendisine bağlı Ortodoks tebeasının dinî ihtiyaçları çerçevesinde vazifesini yerine getirmek dışında bir fonksiyonunun olmadığı ifade edilecekti. Türkiye de patrikhaneyi, siyasî/dünyevî yetkilerinden arındırılmış, sadece dinî görevlerini yerine getirmekle görevli bir merkez olarak kabul edecekti[37].

Sonuç

Osmanlı vatandaşı olmadığı halde patrik seçtirilen Meletios, Bizans'ın vârisi bir "Büyük Yunanistan" hayal ediyordu. Buna bağlı olarak Anadolu'yu işgal eden Yunan ordusu geri çekilene kadar açıktan Yunanistan lehine faaliyette bulunmaktan çekinmemişti. Ayrıca "Büyük Yunanistan"a ulaşmak için kendilerine destek olacak en büyük uluslararası gücün İngiltere olduğuna inanıyordu. Patriklik öncesi görevleri sırasında da sürdürdüğü ve patrikliği ile birlikte en üst seviyeye çıkardığı İngiliz yanlısı siyasi tavrı ve Anglikan Kilisesi ile yine daha önceden beri süregelen yakınlığı, tamamen İngiltere'den beklediği siyasi destekten kaynaklanıyordu. Dönemin çalkantılı Yunanistan tarihinin en önemli figürlerinden olan Venizelos da benzer görüşlere sahipti. Meletios'un patrik seçilmesini de kendisine olan bağlılığı ile birlikte savundukları benzer politik hedeflere ulaşmak amacıyla Venizelos sağlamıştı. Venizelos ve Meletios'un İngiliz yanlısı politik tavırlarının zirve noktası, Meletios'un Anglikan öğretileri ile ilgili yayımladığı deklerasyon olmuştu. Uzun bir tarihî geçmişe sahip olan Anglikan-Ortodoks birlikteliği tartışmaları, Meletios

[35] Bryn Geffert, **"Anglican Orders and Orthodox Politics"**, s. 289-290.
[36] **TNA. FO.** 286/876, No.: 600, 30 Temmuz 1923.
[37] Gizem Çakmak, "Lozan Barışı Sonrası Fener Rum Patrikhanesi", **Taraflarının Bakışıyla Lozan Uluslararası Sempozyumu (9-10 Mayıs 2014, İstanbul) Bildirileri**, İstanbul 2015, s. 157.

tarafından atılan bu radikal adımla uygulama sahasına koyulmaya çalışılmıştı. Ancak Patrik Meletios'un temsil ettiği birliktelik yanlısı ve batıcı olarak da bilinen reformist din adamlarının bu konudaki arzularını daha muhafazakâr olarak bilinen Ortodoks din adamları paylaşmıyorlardı. Dolayısıyla deklerasyon Ortodoks Kilisesi içinde bir süre devam edecek dinî tartışmaları beraberinde getirmişti. Diğer yandan dönemin askerî ve siyasî gelişmeleri gözönüne alındığında deklerasyonla elde edilmeye çalışılan esas hedeflerin siyasi olduğu açıktı. En belirgin siyasi hedefi, geri çekilen Yunan ordusu ve Türkiye Rumları lehine İngiltere'nin daha yakın desteğini görmek olan deklerasyon, tüm gayretlerine rağmen siyasi hedefleri açısından Meletios'a ve patrikhaneye ümit ettikleri katkıyı sağlayamamıştı. Ankara Hükümeti'nin askerî ve siyasî başarıları güç dengelerini değiştirmişti. İngiltere'den bekledikleri desteği göremedikleri gibi deklerasyon sonrası süreçte Meletios ile Venizelos'un da araları açılmış, Venizelos Lozan'da patrikhane ile ilgili yapılan görüşmeler sırasında dile getirdiği şekilde Meletios'un patriklikten ayrılmasını istemiş ve antlaşma imzalanmadan kısa bir süre önce de Meletios Türkiye'den ayrılmıştı. Deklerasyon da onun kişisel bir girişimi olarak kalmıştı.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (T.İ.T.E.), K.: 47, B.: 31

İngiliz Devlet Arşivi – The National Archives (TNA) Foreign Office (FO.) nr. 286/876

Gazeteler

İkdam

Tevhid-i Efkâr

The New Yok Times

Eserler

ADAM, Will, **Legal Flexibility and the Mission of the Church – Dispensation and Economy in Ecclesiastical Law**, Routledge Pub., New York 2016.

ALEXANDRIS, Alexis, **The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974**, Centre for Asia Minor Studies, Athens 1992.

BAGDON, James Oscar, **A Brief Comparison of the Fundamental Doctrines of the Anglican and Greek Churches**, Swift and Co., Regent Press, London 1869.

BELL, George Kennedy Allen, **Randall Davidson – Archbishop of Canterbury**, Oxford University Press, Vol.: I-II, London 1935.

BOUYER, Louis, **Orthodox Spirituality and Protestan and Anglican Spirituality: A History of Christian Spirituality Series Vol.: 3**, Burns and Qates Pub., London 1969.

DAVIDSON, Randall Thomas, **The Five Lambeth Conferences (1867, 1878, 1888, 1897 & 1908)**, Society for Promoting Christian Knowledge, London 1920.

DOLL, Peter M. (Editor), **Anglicanism and Orthodoxy 300 Years after the 'Greek College' in Oxford**, Peter Lang AG, Oxford 2006.

DOUGLAS, John Albert, **The Relations of the Anglican Churches with the Eastern – Orthodox, Especially in regard to Anglican Orders**, Faith Press, London 1921.

GEFFERT, Bryn, **Eastern Orthodox and Anglicans: Diplomacy, Theology and the Politics of Interwar Ecumenism**, University of Notre Dame Press, Notre Dame 2010.

GÖKÇEN, Salim, **Ortodoks Üçgeni – Yunanistan, Patrikhane ve Pontus**, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

ISTAVRIDIS, Vasil T., **Orthodoxy & Anglicanism**, (Translated by Colin Davey), S.P.C.K., London 1966.

İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1922), (Derleyen: Ali Satan), (Çeviri: Ayşegül Angı), Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2011.

MACAR, Elçin, **Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

PINNINGTON, Judith, **Anglicans and Orthodox – Unity and Subversion 1559-1725**, Gracewing Pub., Hereford 2003.

RUNCIMAN, Steven, **The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence**, Cambridge University Press, Cambridge 1968.

Makaleler

ALEXANDRIS, Alexis, "Lozan Konferansı ve İstanbul Rum Patrikhanesi'nin Ekümenik Boyutu: 10 Ocak 1923 Tarihli Tutanağın Önemi", **Tarihî, Siyasi, Dinî ve Hukuki Açıdan Ekümenik Patrikhane**, (Yunanca'dan Çeviren: Efi Servou), (Derleyen: Cengiz Aktar), İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 77-119.

BOZKURT, Abdurrahman, "Telegraphs Deciphered by the Goverment Code and Cypher School (GCCS) During the Negotiation of Second Round of the Lausanne Conference (May-June 1923)", **Asia Minor Studies**, c.III/5, Kilis, Ocak 2015, s. 34-59.

ÇAKMAK, Gizem, "Lozan Barışı Sonrası Fener Rum Patrikhanesi", **Taraflarının Bakışıyla Lozan Uluslararası Sempozyumu (9-10 Mayıs 2014, İstanbul) Bildirileri**, İstanbul 2015, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, s. 150-171.

ÇATALBAŞ, Resul, "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 25, Şanlıurfa, Ocak-Haziran 2011, s. 163-176.

"Lambeth Konferansları: Tartışma Konuları ve Diyalog", **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.IV/4, Yozgat 2013, s. 23-47.

GEFFERT, Bryn, "Anglican Orders and Orthodox Politics", **The Journal of Ecclesiastical History**, vol. LVII/2, April 2006, Cambridge University Press, s. 270-300.

GRIGORIEFF, Dmitry, "The Orthodox Church in America an Historical Survey", **The Russian Review**, vol. XXXI/2, April 1972, s. 138-152.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, "Mondros Mütarekesi'nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.XXV/75, Ankara, Kasım 2009, s. 575-605.

MACCULLOCH, Diarmaid, "The Birth of Anglicanism", **Ecclesiastical Law Journal**, col.VII/35, July 2004, s. 418-428.

MONKS, James L., "Relations Between Anglicans and Orthodox: Their Theological Development", **Theological Studies**, vol.VII, United States 1946, Society of Jesus in the United States, Theological Faculties, s. 410-452.

NURDOĞAN, Arzu M., "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Kuruluşu, Yapısı ve Yayınları – I", **Dini Araştırmalar**, c.XVI/43, Ankara, Temmuz-Aralık 2013, s. 11-46.

"Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Üyeleri ve Gelir Kaynakları – II", **Dini Araştırmalar**, c.XVII/44, Ankara, Ocak-Haziran 2014, s. 13-42.

"Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Hedefleri, Misyonerlik Tanımı ve Motivasyon Unsurları – III", **Dini Araştırmalar**, c.XVII/45, Ankara, Temmuz-Aralık 2014, s. 60-92.

STATHOKOSTA, Vassiliki El., "Relations between the Orthodox and the Anglicans in the Twentieth Century: A Reason to Consider the Present and the Future of the Theological Dialogue", **Ecclesiology**, vol.VIII, Leiden 2012, s. 350-374.

STAVRIDIS, Vasil T., "Metaxakis, Meletios (1871-1935)", **Weltkirchen Lexikon: Handbuch der Ökumene**, Stuttgart 1960, Kreuz Verlag, s. 908.

"Two Ecumenical Patriarchs from America: Meletios IV Metaxakis (1921-1923) and Athenagoras I Spyrou (1948-1972)", **The Greek Orthodox Theological Review**, vol. XLIV/1-4, Brookline 1999, s. 55-85.

ŞAHİN, Mehmet, "Anglikanizm Öncesi İngiltere ve Anglikanizm'in Doğuşu", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 18, Konya 2004, s. 137-154.

TILLYRIDES, Andreas, "Eleftherios Venizelos (1864-1935) and Meletios Metaxakis (1871-1935)", **Texts and Studies**, vol. 2, London 1983, Foundation for Hellenism in Great Britain, s. 271-276.

_____, "Meletios Metaxakis: A Historic Document", **Ek tou Tipografeiu tis Apostolikis Diakonias (Theologia)**, vol.LV, Athens 1984, s. 525-532.

_____, "Meletios Metaxakis and English Diplomacy", **Ekklisia kai Theologia (Church and Teoloji)**, vol.V, London 1984, Thyateira House, s. 551-832.

WYBREW, Hugh, "Anglican-Romanian Orthodox Relations", **Religion in Communist Lands**, vol. XVI/4, 1988, s. 329-344.